

Милета Продановић: Како читати новчанице

Уколико је тачно да се уз помоћ анализе примерака новца могу реконструисати готово сви аспекти друштва које га је производило и пуштало у промет, онда се банкноте различитих земаља западног Балкана, оних које су током највећег дела XX века чиниле државу познату под именом Југославија, могу сматрати идеалним материјалом. У уређеним државама са стабилним монетарним системом банкноте у оптицају представљају кохерентну визуелну целину, оне су израз државне идеологије, у државама у којима преовлађује хаос - хаотичне су и емисије и визуелни идентитет новца. То су обично ситуације у којима новац поред недвосмислених, званичних, порука шаље и нежељене, скривене поруке.

Све то постоји на југословенским банкнотама. Оне прецизно мапирају историјске ситуације у којима се један државни организам састављао, распадао и поново састављао, радикално мењао идеологије и у којима су се смењивали периоди релативне стабилности са периодима криза и хаоса.

Сан о јединству јужних Словена остварен је након Првог светског рата у којем су се поједини делови будуће државе борили на супротстављеним странама. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца створена је у Београду 1. 12. 1918. године уједињењем Краљевине Србије са јужнословенским земљама које су биле у саставу Аустро-угарског царства, под српском династијом Карађорђевића. Брзина којом је, након рата, конструисана та државна творевина, њен нејасан уставни оквир и многи други фактори условили су да то буде држава перманентних криза и изневерених очекивања многих.

Прве банкноте Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца јасно подвлаче концепцију државе у њеној првој фази: три тада признате националне заједнице представљене су својим симболима – српски народ Грачаницом, хрватски спомеником Бану Јелачићу који се налазио на главном загребачком тргу, а словеначки црквом на острвцу у Бледском језеру. Натписи су на сва три званична језика – српском (ћирилица), хрватском и словеначком (латиница).

Јануара 1929. године, након бурних политичких догађаја, краљ Александар је увео личну диктатуру, а крајем исте године он указом мења назив државе у «Краљевина Југославија». Тада се у званичној идеологији напушта концепција о три посебне нације и у државној пропаганди почињу да се користе синтагме какве су «југословенски» или «троимени» народ. То унитарно југословенство краља Александра као државна идеологија веома брзо добија свој одјек на новчаницама. Доминанту иконографије чине портрети суверена (до 1934. године када је убијен у атентату у Марсеју – краља Александра, а потом малолетног краља Петра II),

а као чест мотив се појављује и женска фигура која овде има несумњиву улогу alegорије Југославије.

На новчаници од 1000 динара из 1931. године долази и до преплитања «династичког» и «алегоријског» принципа – као симбол

Југославије појављује се супруга владара, краљица Марија, иначе румунска принцеза.

Оно што се даље може запазити на овим новчаницама је нестанак трилингвалности. Сви натписи су на српском и хрватском, или, ако више волите на истом језику али у два писма, а нема више словеначког језика. Вишебојност тих банкнота и извесна барокна пренатрпаност сугерирају да је узор пронађен у француском моделу - што није ни чудо будући да је након Првог светског рата политика Југославије у великој мери била ослоњена на Француску.

Један од ретких случајева продора хисторицизма у том периоду налазимо на реверсу новчанице од 50 динара из 1931. На њој је репродукција Мештровићевог «Краљевића Марка», главне личности српске народне епике.

Занимљиво је напоменути да се различита дела Ивана Мештровића, дворског уметника династије Карађорђевић, каснијег хрватског националисте, емигранта и коначно миљеника Титовог комунистичког режима, јављају на банкнотама све три Југославије у сасвим различитим контекстима. Присуство ове коњаничке скулптуре могло би се видети и као наговештај нечега што ће постати много очигледније на банкнотама Титове Југославије: то је нешто што би се могло назвати «српско-хрватском» осовином.

Након напада Хитлерове Немачке у априлу 1941. године, Југославија се први пут распада. Њене поједине делове окупирају суседне земље које припадају «Тројном пакту» (Италија, Бугарска, Мађарска), формирана је такозвана НДХ, а у окупираној Србији Немци успостављају локалну марионетску власт под управом Милана Недића, предратног генерала. Окупациона валута остаје динар, али добија префикс «српски». Визуелни језик тих банкнота остаје сличан предратном (што је, у неку руку нормално, будући да су аутори мање или више исти људи), али се јавља радикално

промењена иконографија. Можда се може рећи да паралелно постоје два концепта, и оба у извесном смислу немају паралеле у ранијим новчаним емисијама. Први је изразита доминација агркултурних мотива.

Такво опредељење није само везано за чињеницу да је економија Србије средине XX века била доминантно ослоњена на пољопривреду. Разлог томе треба тражити пре у извесном култу «домаћина» у Недићевој Србији. То је у мањој мери плод некакве идеологије колективизма или идеологије рада – у овом случају то је идеја да је «српски домаћин» онај ко гледа своја посла и не бави се високом политиком. То јест, пожељан лик је неко ко обрађује своју њиву и не размишља да оде у шуму, да се прикључи некој од герила и бори се против немачког окупатора.

Друга новина на Недићевим новчаницама је присуство портрета великана из прошлости. То су Вук Караџић, реформатор српског ћириличног

писма, Петар Петровић Његош. владика и етнарх Црне Горе и аутор чувеног спева «Горски вијенац» и Свети Сава, оснивач независне српске цркве почетком XIII века.

Историјске личности се, као тема, нису јављали ни на банкнотама краљевине Југославије, али ни на оним које је емитовала краљевина Србија пре Првог светског рата. Одлука да се великани националне историје појаве на банкнотама само је привидно парадоксална. То је покушај да се подигне народна самосвест у тренуцима највећег могућег националног понижења какво је окупација. Избор је из домена културне и верске историје, а не «ратнички» јер то, без сумње, не би дозволила окупациона сила.

Друга Југославија настаје након победе комунистичке гериле која је у завршним фазама рата деловала заједно са јединицама Црвене армије.

Званичан назив државе се више пута мењао - Демократска федеративна Југославија (1944-1945), Федеративна народна Република Југославија (1946-1963), Социјалистичка федеративна Република Југославија (1963-1991) – али је држава све време опстајала као федерација шест република и заједница најпре пет а потом шест народа и више народности. Наравно, и поред раскида са земљама «народне демократије», 1948. године, друга Југославија по свом друштвеном уређењу до свог краја остаје социјалистичка држава.

Нацрте за прве послератне банкноте урадио је познати партизански уметник Ђорђе Андрејевић Кун.

Као година издавања означена је 1944, а део тиража штампан је у Совјетском Савезу. Свих осам апоена имају исти дизајн. Нови принципи видљиви су на први поглед: заступљена су имена свих федеративних република и то у писму које доминира у свакој од њих, а текст је на четири тада постојећа језика. У визуелном смислу, јасан је раскид са свим

предратним традицијама и увођење новог језика који је несумњиво совјетског порекла.

Промена генералне визуелне парадигме није се ограничила на банкноте – сличне промене доживели су, између осталог, хералдика

и ордење.

У мање важне, али ипак бизарне чињенице треба убројати податак да је аутор прве партизанске поштанске марке и првих банкнота комунистичке

Југославије био син Вељка Андрејевића Куна, човека који је био аутор свих банкнота Недићеве Србије.

На другој серији новчаница социјалистичке Југославије изdatoј 1946. године нестаје експлицитна ратна иконографија, али то су и даље мотиви који славе пролетаријат као најважнији сегмент друштва.

Та димензија постаје још очигледнија када се дизајн банкноте појави као предлојак за «tableau vivant» на Првомајској паради.

Прва серија новчаница емитованих након Титовог раскида са Стаљином била је најдуже у оптицају у Југославији – више од тридесет година. Са извесним допунама и благим редизајном, ова серија преживљава деноминацију од 1965. године, промену назива земље - из ФНРЈ у СФРЈ - и практично остаје у оптицају до појаве другачије конципираних новчаница касних осамдесетих.

У визуелном смислу, те су банкноте доминантно ослоњене на варијације једне боје. Радикални отклон ка модернијем визуелном исказу није видљив, напротив, новчанице су дизајниране врло традиционално. Везаност за социјализам јасна је кроз избор мотива на мањим апоенима: анонимни субјекти репрезентују пољопривреду или индустрију.

Серију, међутим, радикално прекида мотив на тада највећој номинали од пет хиљада динара. Мештровићев рељеф "Косовке девојке" из такозваног "Видовданског циклуса" је прво уметничко дело репродуковано на новчаници после Другог светског рата.

Субјект је еминентно српски, али је аутор Хрват. Тиме се и у условима социјалистичке Југославије обнавља принцип "српско-хрватске осовине" на банкнотама.

Ту осовину "братства и јединства" (ограничену, додуше, само на два највећа југословенска народа) задовољиће и личност Николе Тесле (*српско порекло и хрватска отаџбина*) која ће, у варијанти скулптуре, такође рада хрватског уметника, Франа Кршинића, заузети место у серији,

али ће се Тесла и касније, као врло погодно изабран лик јављати и у другим серијама новчаница.

"Двојну припадност" задовољава и писац Иво Андрић, једини југословенски нобеловац, који ће се појавити на последњој емитованој банкноти "Есеферјота".

У серији изостаје експлицитна револуционарна реторика - то нас може довести до закључка да је то био период у којем се револуционарно наслеђе напросто подразумевало, те није било потребно посебно истицање иконографије.

Индикативно је да се лик дугогодишњег председника Југославије на банкнотама (али не и на кованом новцу) појављује први пут тек 1985. године, пет година након његове смрти.

Номинала је пет хиљада динара. Била је то епоха поодмакле "некрократије", владавине мртвог председника, и уједно и време када је требало подстаћи посустала осећања према "највећем сину наших народа и народности". Титов лик такође је - на други начин него Теслин и Андрићев - задовољавао "општејугословенску" концепцију. Тито је, у узвесном смислу, био супранационални суверен. Емитовање ове новчанице мења визуелни кључ који је био на снази тридесет година. То је шарена банкнота која већ на први поглед делује неозбиљније од претходних, без обзира што је на њој, први пут након Другог светског рата, присутан водени жиг. Иза

лепршавости коју нуде пастелни орнаменти крије се сурова чињеница да је прошло време дужничког социјализма који је био генијално откриће управо личности приказане на аверсу банкноте и да је убрзана инфлација почела да показује слабост економске конструкције земље.

Следећа емитована номинала није очекиваних 10 хиљада - него 20 хиљада, што већ указује на извесно убрзање првог таласа инфлације.

На лицу новчанице је као и пре више од тридесет година - рудар. И поново доминирају браон-мрки тонови. Стари рудар се, у складу са прокламованим одушевљењем епохе обнове и изградње - радосно смеје. Нови рудар је, рекло би се, помало намрштен и можда замишљен и забринут.

Стари рудар посматра корисника новчанице у очи, што се може протумачити и као гест поверења - нови неодређено блуди у даљину. Начин на који је нацртан архетипски рудар је, чини се, много мање траг неискрености, а много више подсвесно дати наговештај наступајућег хаоса и безнађа.

Серија новчаница коју је отворила она са Титовим ликом, а наставила банкнота са рударем и другим анонимним ликовима прекинута је у једном тренутку великог убрзања инфлације када су у оптицај биле убачене новчанице са такозваних "ратних" клишеа.

Номинале су биле 500 хиљада и 2 милиона, и на тим примерцима се први пут након четрдесетих јавља експлицитна револуционарна иконографија и то у варијанти меморијала изведених у језику социјалистичког модернизма шездесетих и седамдесетих. У приличном визуелном хаосу геометријских, флоралних и географских орнамената, доминантни визуелни садржај чине споменици Револуције (Џамоња, Живковић). Појава оваквих новчаница временски коинцидира са прославом годишњице Косовске битке (1389 - 1989), политичким успоном Слободана Милошевића, и успостављањем новог реторичког кључа у области политике. Визуелни хаос на овим новчаницама говори о покушају да се оснажи вредносни кључ који је у том тренутку заправо био мртав, да се васкрсну топови које је недвосмислено однело време. Можда изгледа као случајност - али то су управо новчанице на којима је остао и траг монетарне реформе савезног премијера Анте Марковића, будући да се оне појављују и у деноминованој варијанти као апоени од 50 и 200 динара.

Након кратког "револуционарног" инцидента поново се успоставља монетарно-дизајнерска сапунска опера о анонимној породици са свим могућим узрасним и полним варијантама.

Декоративни оквири и сама реализација предлошка умртвљују цртеж, преовлађују изгубљеност представљених субјеката и неутралност знакова.

Та неутралност је заправо била један од могућих одговора на заоштрене сукобе национално-партијских номенклатура који су се потом претворили у рат. Истовремено са све убрзанијим штампањем на новчаницама се појављују све непријатнији колористички контрасти, опада квалитет саме штампе (дубока штампа се у једном тренутку претвара у офсет).

Прави залет инфлације – која је, на пример, у децембру 1993. године износила 28 процената дневно – догађа се, међутим, након распада државе и стварања «скраћене Југославије» састављене од Србије и Црне Горе. Та

држава створена у марту 1992. године званично се називала Савезна Република Југославија. Она, јасно, преузима дизајн затечених банкнота. Динамика инфлације захтева штампање све више банкнота са све више нула, па је природно да се и даље понављају исти нацрти. Насмејана жена са марамом (коју за ову прилику можемо назвати "сељанка") јавља се први пут на новчаници од милион СФРЈ динара издатој 1. 11. 1989.

После деноминације «сељанка» васкрсава као стотка у марту 1990. године.

У истом апоену од сто динара, она има част да 1992. године отвори серију новчаница треће Југославије.

То је, дакле, прва банкнота на којој нестаје омражени грб са бакљама, класјем и петокраком, а у недостатку званично усвојеног хералдичког знака нове државе поред лика појављује се наказно стилизован знак установе која емитује банкноту - Народне банке Југославије.

У породичну идилу уплићу се и великани. Најпре они који су већ постојали на банкнотама (Тесла и Андрић). Пошто је укинута потреба за политички коректним ликовима, када је настала двочлана федерација сведеније националне структуре, појављују се на новчаницама портрети великана који више не морају да задовоље критеријуме "српско-хрватске" осовине (Вук, Његош, Доситеј, Змај, Пупин, Ђура Јакшић, Кнез Милош Обреновић...).

За саме портрете, можда се може рећи да задовољавају некакве естетске критеријуме. Они су, међутим, стављени у орнаментални контекст чија је вулгарност, истрошене, конвенционалне форме, неусклађеност са

фигуративним деловима нацрта недвосмислено говори о друштвеном оквиру у којем настају. Част да се нађе на новчаници са највише нула припала је Јовану Јовановићу Змају, највећем српском песнику за децу.

Коначно, после још једне у низу деноминација (током хиперинфлације динар је изгубио укупно 16 нула) издате су и новчанице које немају серијски број, што је ваљда јединствен случај у свету.

То приближава ове продукте уговорном новцу за игру познату под називом "монопол". Шта је "монопол"? То је игра згртања изведена из базичне игре са коцком и пионима. "Монопол" је, наравно, много сложенији од огољеног полазног предлошка и заснива се на симулирању првобитне

акумулације капитала. Играчи бацањем коцке премештају фигуре и потом имају право да купују "тапије" на земљишта на која стану, а касније да на њима изводе развојне пројекте, зидају "куће" или "хотеле" од којих могу да убирају "ренту". У овом приватизационом симулакруму постоје и додатни елементи среће у виду картица које омогућавају померање на социјалној лествици, али и отварају простор за изненадно банкротство. Када бисмо додали ватрено оружје, шверцерске монополе, пирамидалне штедионице и фактор идеолошко-полицијске моћи, вероватно бисмо добили прилично верну слику Милошевићеве економије у земљи под санкцијама.

"Аврамов" динар везан за немачку марку у паритету 1 динар – 1 марка којим се прекида вртоглава инфлација носи датум 1. јануар 1994, иако су се банкноте од 1, 5 и 10 динара појавиле нешто касније.

То је уједно и промена имена валуте (која је *de facto* неуставна будући да се у Уставу новчана јединица зове *динар*, а не *нови динар*), али нема промене ликова. На јединици је познати ботаничар Јосиф Панчић, на петици Тесла а на десет нових динара - Његош.

Већ 3. марта исте године ове прелазне форме замењују нешто сталније.

На банкноти од 20 динара појавио се песник и сликар Ђура Јакшић. Ту, међутим, постоје и две врло интересантне новине: прва је та да се на аверсу ових новчаница први пут појављује грб "жабљачке" државе СРЈ, а друга да је то први и једини новац Југославије (дакле, све три) на којем постоји *само ћирилица*.

Како је и овај "стабилни" новац почео да губи вредност појавили су се, у јуну и октобру 1996. апоени од 50 (Милош Обреновић) и 100 нових динара (Доситеј Обрадовић). На њима се враћа друго у уставу поменуто писмо.

Један од првих корака друштва, које је у Србији постепено почело да се успоставља након Милошевићевог пада 5. октобра 2000. године, било је емитовање нових новчаница. Из тога се види да и саме нове власти мисле да је новац један од важних симболичких носилаца. Динар је поново постао платежно средство (укинут је, барем на нивоу назива "нови" динар).

"Динкићев динар", назван поново по гувернеру централне банке, без сумње је прва валута која је на нашим просторима рекламирана билбордима.

Слоган гласи: *Нови динар за ново доба*. Прве три банкноте - датум је сведен само на годину, 2000. - доносе два познате ликове у новим, врло модерним визуелним издањима, али и неке нове.

Ове банкноте, после дужег времена, имају водени жиг а не континуалну, орнаменталну заштиту.

Занимљиво је приметити да су сви "великани" који су нас посматрали са банкнота у последњој деценији двадесетог века били мушког рода. Свесни те чињенице, одговорни људи из Народне банке су донели одлуку да се на апоену од две стотине динара појави прва жена – сликарка Надежда Петровић.

Част да закључи серију новчаница државе Југославије припала је угледном правнику и историчару из прве половине XX века Слободану Јовановићу на банкноти од 5000 динара.

Јовановићева дела нису прештампована у у СФРЈ будући да је као председник Југословенске краљевске владе у емиграцији за време Другог светског рата био у дубокој немилости комунистичког режима. Након извесног отопљавања, током осамдесетих, постојао је покушај да се његова дела издају у Београду, али га је са образложењем да је Јовановић «српски националиста» лично спречио његов имењак са презименом Милошевић, тада на утицајном положају председника престоничке организације комуниста. Тако се, барем када су у питању новчанице, прича завршила у некој врсти парадокса – закључио ју је неко ко је по Милошевићевој процени српски националиста.

Проглашењем Државне заједнице Србија и Црна Гора 2003. године – за коју готово сви њени становници верују да је претпоследњи корак у дисолуцији некадашње Југославије – коначно је нестао назив који је са прекидима и драстичним променама трајао током XX века. Банкноте које трећи пут враћају име Србије у албуме колекционара и у каталоге су заправо благо редизајниране последње југословенске новчанице. Име «Југославија» на њима је и до промене назива било фиктивно, будући да је још раније мања чланица федерације - Црна Гора, за своју новчану јединицу одабрала немачку марку која се касније претворила у евро. Са српских новчаница, јасно, нестаје југословенски грб, али се не појављује српски. На његовом месту појављује се знак Народне банке.

Можда разлог треба тражити у томе што је, и поред чињенице да је током Милошевићеве власти национализам често био доминантна идеологија, званични грб Србије остао непромењен, онакав какав је био у време комунистичке државе, са обавезним класјем и звездом петокраком.

Дакле, хералдичка промена, уобичајени први корак у промени визуелног и симболичког идентитета посткомунистичких земаља, у Србији се још увек није догодила.